

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LVI. ÉVF.

1924. JANUÁR—MÁRCIUS

I. PÜZET.

A MAI UNITÁRIUS HITELVEK KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE.

(Rendszeres unitárius hittan-történet).

(Folytatás).

Másik hajtása a Serveto-féle lengyel antitrinitárizmusnak a Pauli Gergely által képviselt irányzat volt, mely nem a Czechowicz-féle irányból, hanem azzal egyidőben, sőt bizonyos tekintetben már ezelőtt fejlődött ki s utóbb socinianizmus néven a lengyel antitrinitárizmusnak legerősebb hajtása lett. Pauli tulajdonképen akkor lett vezetője ez iránynak, mikor 1561-ben Blandrata Lengyelországból Erdélybe távozott. Blandratának szellemében összeállított confessióját az 1561-ki pinczowi kálvinista zsinaton adta először elő, hol megtagadván a niceai hitvallást s az első öt nagy egyetemes egyházi zsinatnak határozatait, Gonesius felfogásán messze túlmenve, Krisztus praesentitájiát is kétségbe vonta. Tagadta a kisgyermekkeresztelésnek bibliai és jogos voltát. E negativumokkal szemben hirdette, hogy a halál a lelket nem választja külön a testtől s a test nem hal meg örökre, hanem ellenkezőleg, a lélekkel egyszerre támad fel. Ebből aztán azt is következtette, hogy a lélek nem a testtől független lényeg. A test haláláról való tant szerinte a pápák találták ki azért, hogy ilyen módon a pokolról, a tisztító tűzről s a szentek imádasáról való bibliaellenes dogmákat meg tudják okolni.* Azt is vallotta, hogy keresztény embernek nem szabad világi hivatalt vállalnia s fegyvert viselnie. Paulinak e nézeteit** az említett pinczowi kálvinista zsinat kárhoztatta,

* A feltámadásról való unitárius hitnek kialakulását e tanulmány folyamán külön címen részletesen fogom ismertetni.

** Pauli Gergelynek többszörös összeköttetése volt az erdélyi unitárizmussal. *Tabula de trinitate* c. munkájának több argumentuma megtalálható a *De falsa et vera cognitione unius Dei* c. Kolozsváron 1567-ben megjelent munkában. A lengyel eklézsiák által 1579. tavaszán készített s Kclozsvárra küldött *Judicium de invocando Jesu Christo*, mely Dávid Ferencnek „non adoramus“ tanát cáfolta, szintén Pauli fogalmazása volt, akárcsak a rakowi egyházközségnek Palaeologus Jakab ellen még 1573-ban Kolozsvárra küldött *Coetus Racowiensis adversus Jacobum Palaeologum* kezdetű cáfoló irata, melyben e Dávid Ferenc-párti hittudósnak azon állítása ellen nyilatkozott, hogy „Christum non sustulisse magistratum politicum“. Pauli lefordította lengyelre Blandratának *Aequipollentes ex Scriptura phrases* c. munkáját. *Rozdział starego testamentu od nowego zydwostwa od chrzescianstwa* (= differentia veteris et novi testamenti judaismi et christianismi) c. munkája, mely 1568-ban jelent meg, valamint *Okazanie Antychrysta* (= descriptio Antichristi) c. művei Serveto „Restitutio Christianismi“-jének a Dávid Ferenc és Blandrata által 1569-ben Kolozsváron „De regno Christi és regno Antichristi“ címen kiadott kivonatos újra lenyomtatása alapján készültek. Hasonlóképen

de a következő évben, 1562-ben, Piotrkowban tartott egyeztető zsinaton már diadalra segítették, amennyiben az ellenkező fel-fogásuakkal szemben Schomannak, Lutomirski Stanislavnak s néhány más főnemesnek támogatása mellett Pauli és társai kijelentették, hogy ők nemcsak vallják e nézeteket, de azok szabad hirdetése érdekében mint antitrinitáriusok önállóan is fognak szervezkedni. Az erre következő sok-sok lengyel zsinatnak felsorolásától itt eltekinthetünk. Az érdeklődőt Krasinski grófnak többször idézett alapvető művéhez utasítjuk. Elég itt csak annyit megjegyeznünk, hogy az ilyenképen önállóvá lett antitrinitáriusok 1562. év végétől, illetőleg 1563-tól kezdve mint önálló secta szerepelnek a lengyelországi reformáció történetében.

Ez a Pauli féle irányzat maguk között a lengyel antitrinitáriusok között tulajdonképen csak 1574-ben jutott teljes diadalra mikor is a már említett 1574. évi krakkói confessiót és kátét ilyen szellemben elkészítve közös megállapodás alapján kiadták. Ez a krakkói confessio és kálé még azon évben eljutott Erdélybe, hol az akkor alig 20—25 éves Enyedi György irt hozzá *Praefatio in primam Catechēsīm Racowiensem* címen előszót. Hogy Enyedinek e munkája kéziratban terjedt-e el vagy pedig ki is nyomattatott, azt nem lehet tudni, mivel az egykori szöveg ma már ismeretlen.¹ Úgy látszik azonban, hogy e confessio és káté

Dávid és Blandratának e munkája (De regno etc.) alapján készítette Pauli *Krotkie dowody ktore dziecinny Krzes od ludzi przeciwnyck Bogu wymislony zbiiaiem* c. munkáját, mely a gyermekkeresztelés ellen Servetonak Dávid és Blandrata idézett könyvében található argumentumait adta elő lengyel nyelven. A feltámadásról szóló *O prawdziwey smierci, zmartwichwstaniu i zywocie wiecznym Jezusa Chrystusa Pana naszego* című művére 1580-ban Palaeologus Jakab irt terjedelmes cáfolatot „Confutatio vera et solida iudicii Ecclesiarum Polonicarum de causa Dn. Francisci Davidis” címen, csatolva hozzá Blandratának 3 igen érdekes levelét. Ha mindezen adatokat, valamint az itt fel nem sorolt, de Wallace „Antitrinitary Biography“ (London, 1850) II. köt. 191 lapján levő bibliografiai utalás alapján még összeállítható más adatokat figyelembe vesszük, könnyű észrevennünk, hogy Pauli Gergelynek szoros összeköttetése volt Erdéllyel. Ő volt Blandratának állandó lengyel tudósítója és exponense. Érdekes volna itt filologiailag is kimutatni, hogy pl. Servetonak téfeleit Pauli mennyire Dávid Ferencnek és Blandratának közvetítésével vette át könyveibe. Azonban e tárgyra vonatkozó jegyzeteimnek közlését, egyáltalában a Pauli-féle lengyel és a Dávid és Blandrata-féle erdélyi antitrinizmusnak teljes bibliografiával kísért feldolgozását épen úgy más alkalomra kell halasztanom, mint pl. annak a kapcsolatnak a megvizsgálását, ami Paulinak és Enyedi Györgynek bibliamagyarázatai (explicationes) között van.

¹ Hogy azonban nem lehetett sokáig aktuális írás, onnan következik, hogy az 1574-iki lengyel confessióból 1593-ban Socinus Faustus próbált iskolai katekizmust átdolgozni. E munkájával azonban egészen nem készült el soha. Kéziratának töredékei a Bibliotheca Fratrum Polonorum I. kötetében *Christiana religionis institutio* címen maradtak fenn. E töredékek 1603-ban Statorius Péter kezéhez jutottak, ki azokat tovább kidolgozta, de he nem fejezhette. Ebben a továbbfolytatott alakjában került a kézirat Smalcius Bálint, Moscorovius Jeromos és Volkelius János birtokába, kik azt ismét átdolgozva 1605-ben lengyel nyelven kinyomtatták. Ez volt a később oly híressé vált rakowi káténak első kiadása. (A rakowi káté történetéről később részletesen beszámolunk).

annyira megnyerte Enyedi Györgynek tetszését, hogy most már Pauli eredeti munkájának, az 1572-ben lengyel nyelven nyomtatott *Wyklad mieyle nie ktorych Pisma starego y nowego Testamentu ktore Antychrist Bogiem Troycom y Chrystusem przed Jezusem zmyslyonim Zatrudnie* (= Explicatio quorundam dicatorum S. Scripturae V. et N. Testamenti, quae Antichristus, effingenda Deum Trinunum et Christum ante Jesum existentem obscuravit.) című bibliamagyarázó munkának bővebb s szakosítottabb feldolgozásához látott. Minthogy a két munkát még senki sem hasonlította össze,¹ helyénvalónak tartom arra itt kitérni. E két műnek szerkezete közös: mindenik 3 részre oszlik, egy előszóra (1), melyben a szentírás alapján össze van foglalva az antitrinitáriusok hite Istenről, Isten fiáról s a szentlélekről; aztán az ótestamentum (2) s végül az újtestamentum (3) nehezebb s fontosabb helyeinek magyarázatára. E bibliamagyarázatok általában két trinitárius hittétel ellen szólnak, úgymint az ellen, hogy Isten három személy és hogy Krisztus az incarnatio előtt mint öröktől fogva való Isten létezett. Közös felfogásuknak legjellegzetesebb része azonban nem ez volt, hanem Krisztus imádásának, az u. n. adoratio-nak tana. Pauli is, Enyedi is azt állították, hogy Krisztus nem lényege, hanem csak minősége szerint Isten, ki az incarnatio alkalmával vette fel az isteni tökéletességét, ennél fogva Krisztus nem ugyanegy Isten az Atyával, hanem „Istennel felette igen egyes, összeszerkesztett” (Enyedi: Explicatio, magyar fordítás 113 lap). Ebből következik, hogy nem ugyanazzal a tisztelettel, de azért tisztelettel tartozunk neki. Minthogy azonban, mivel „a Krisztus Urunk oly Úr, aki által mindenek vannak, azaz kinek jövetelével, közbenjárásával ép úgy, mint eszközzel, az Atya Isten mindeneket megújított és újonnan szült” (Enyedi i. h. 473 l.), azért „amiképen Isten megérdemli vala az imádást, a Krisztus is imádást érdemel, amely mindazáltal nem azon, nem is egyenlő, hanem valami módon hasonló ahoz, amely az Istent illeti”, (Enyedi i. h. 646 l.). Ebből következik, hogy Krisztust segítségül is lehet hívni. „Jóllehet azonban, ha szinte megengedhetnénk is, hogy a Krisztust segítségre kell hívni, azaz őtőle segítséget kérni, — nem leszen avval örök Isten. Mert holott olvassuk Hebr. 2. 18 hogy a Krisztus megsegítheti azokat, akik kísértetnek, segítségre hívhatni, nem úgy mint örök Istent, hanem úgy, mint közbenjárónkat, papunkat és fejünket” (Enyedi i. h. 465—66 l.). Ennek a kerülgető okoskodásnak a lényege az, hogy Krisztus, kit segítségül is lehet hívni, isteni imádást érdemel tőlünk. Krisztus tehát imádkozható. Ez a Pauli—Enyedi-féle adoratio elmélet, amelyről az antitrinitárizmusnak ezt az irányát, szemben a farnoviánitákkal, az adorantes-ek irányának szokás

¹ Noha arra a figyelmet Bock (Historia antitrinitariorum I. köt. II. rész 611 l.) már 1784-ben felhívta.

elnevezni. Az antitrinitárizmus lényegét illetőleg tehát Paulinak s Enyedi Györgynek felfogása megegyezett, a kidolgozásban azonban Enyedi jóval módszeresebb és mélyrehatóbb volt. Pauli a biblián kívül csak kevés forrásmunkát használt fel, Enyedi figyelemmel volt a római katolikus, lutheránus és kálvinista hitű legkiválóbb theológusok összes műveire. Könyve valóságos repertórium a korabeli hittudományi szakirodalomnak. Ehhez járult, hogy fejtegetései sohasem töredékesek, hanem az illető bibliai szövegnek minden szempontra figyelő tanulmányai. Enyedi egyszerre volt filologus, theológus és filozófus. Könyvének némely részei valóságos klasszikus mintái a szakszerű bibliamagyarázatnak. Így különösen mintaszerű a Pál apostol Filipp. 2. r. 5. és 15. verseire írt, valamint Szent János evangéliomának előjáróbeszédéről való magyarázata. Ma — amikor a bibliamagyarázat egészen művelődéstörténeti alapon történik — természetesen sokkal mélyebben belátunk a bibliai szövegbe, de a XVI. század végén a bibliának nem igen volt alaposabb ismerője és magyarázója egész Európában a magyar Enyedi Györgynél.

Ez a Pauli—Enyedi féle christologia Lengyelországban Pauli Gergelynek 1591-ben bekövetkezett halálával megszűnt, illetőleg beolvadt a Socinus Faustus által képviselt u. n. socinianus irányzatba. Erdélyben azonban tovább is érvényben maradt. Enyedi György mellett különösen az antverpeni származású és Németországból Lengyelországon át Erdélybe került Spangenberg Everardus kolozsvári lelkész vagy tanár — mert foglalkozását bizonyosan nem tudjuk — buzgólkodott annak terjesztésében, ki 1593—1596 között, tehát épen Enyedi püspökségének idejében tartózkodott Kolozsváron. Enyedi halálának évében ő is elhagyta Erdélyt s Rakowba ment. Itt élt 1610-ig. Ugy látszik azonban, hogy Paulihoz, illetőleg Enyedihez visszahajló felfogását nem módosította Socinus Faustus tanai szerint, mert 1610. május 18-án a lengyel unitáriusok Németországba utasították ki. Életéről részletes feljegyzések találhatók Bocknak becses könyvében (*Historia Socinianismi* II. 903—907 l.) s Wallace-nak angol nyelvű *Antitrinitarian Biography*-jában (II. 378—80 l.). Minket ezúttal főleg az a két levél érdek, melyet Socinus Faustus írt hozzá s amely a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* I. köt. 477 s köv. lapjain található. Az első levélben (1593. márc. 14.) Socinus az Itáliából Erdélybe hazatérő és útközben épen nála Krakkóban időző Gyenge Fabius (Fabius Genge) által küldi Radecius Máténak Spangenberghez adresszált levelét; e levél végén üdvözlését küldi Kolozsvárra Erasmus Jánosnak. A másik levélben, melyet 1596. aug. 10-én küldött ugyancsak Krakkóból Kolozsvárra (s mely „*ex gallico in latinum versa*“ van idézett helyen közölve), Socinus érdekesen utasítja vissza Spangenbergnek azon kívánságát, hogy mondaná meg, mennyi idő múlva fognak e földi dolgok jobbra

fordulni. Jósolni — úgymond Socinus — sem nem akar, sem nem tud. E levelezés (mely magyar nyelven eddig ismeretlen volt) érdekes adaléka a lengyel—erdélyi összeköttetés történetének. Látszik belőle, hogy Socinus nagy tekintélyét Kolozsváron még azok is elismerték, akik különben nem mindenben értettek vele egyet. Spangenberg Kolozsvárról való eltávoztása után is fenntartotta Socinussal összeköttetését, miként ezt az idézett Bibliotheca Fratrum Polonorum-ban fennmaradt további Socinus-féle levelek igazolják. Pedig hogy közöttük egyebek mellett a christológiában is (bár, mint Socinus ismertetésénél látni fogjuk, nem lényegbe vágó) különbség volt, azt Spangenbergnek száműzetése után 1610. május 18-án Németországból a rakowi lengyel unitáriusokhoz küldött „Everhards Spangenberg's Brieff von Antorff, geschrieben an einer Schwester der gemein die man nennet der Polnischen Brudern“ c. levele bizonyítja, mely levelet Bock i. m. 88—89. lapján ismertetett.

Socinus ezenkívül levelezésben állott magával Enyedivel is. 1596. szept. 16-án Krakkóból Kolozsvárra Enyedi Györgyhöz küldött levele — melynek kivonatát magyar fordításban Jakab Elek közölte a Keresztény Magvető XXV. köt. 144—150 lapjain — érdekesen mutatja a christológiában egyfelől a Pauli és Enyedi, másfelől a Socinus Faustus felfogása közötti különbséget. E levél olvasásakor azonban egy különös dolog öltik szemünkbe. Socinus egy korábbi levelében (melynek szövege ma ismeretlen) arra kérte Enyedit, hogy írja meg neki bizalmasan s őszintén, mint vélekedik Krisztus-imádása-tanáról s ezzel kapcsolatban közölje, hogy a közte (Socinus közt) és Dávid Ferenc között fennálló idevonatkozó véleménykülönbségről mi a nézet? Enyedi válaszolt e kérésre, de levelének hiteles szövegét szintén nem ismerjük, tartalmából is csak annyit tudunk, amennyit Socinusnak a Bibliotheca Fratrum Polonorum I. köt. 483 s köv. lapjain Enyedihez küldött viszontválasza fenntartott. E viszontválaszban Socinus a tényállást úgy tünteti fel, mintha Enyedi a vitakérdést így formulázta volna: imádandó-e Krisztus vagy nem? Minthogy pedig a biblia az imádást expressis verbis nem rendeli el, ennél fogva Enyedi szerint Krisztust jogosan nem is imádkozhatjuk, tehát ne is imádjuk. („... ita nos nullo modo posse Christum jure invocare“.) Socinus felfogása e tárgyban viszont az, hogy „Enyedi az imádás lehetősége kérdését az imádás szükségességévé változtatta, holott itt nem az a kérdés, hogy *kell-e* imádni a Krisztust, hanem az, hogy *jogosan lehet-e*? Kétkedni abban, hogy Krisztust lehet-e imádni, annyi mint kétkedni, hogy ő valóban a mi királyunk, akinek hatalma van minket meghallgatni és megsegíteni. Ennél fogva Krisztust jog szerint lehet imádni (Christum jure a nobis invocari posse).“ Nem tudjuk ellenőrizni, hogy Socinus csakugyan helyesen foglalta-e össze Enyedi Györgynek véleményét e tárgyról. Ha azonban az e levélben levő Enyedi-

féle nyilatkozatot összehasonlítjuk Enyedi György „Explicatio“-jának ide vonatkozó fejtegetéseivel, akkor azt kell mondanunk, hogy Socinus félreértette s félremagyarázta Enyedit. Az Explicationak 388-ik oldalán ugyanis ez van:

Pari ratione, cum Christus victa morte et doloribus inferni superatis, resurrexisset et plenariam potestatem regnumque super omnes tam izraelitas, quam gentes obtinisset, videbatur similis esse illi Deo, qui Daudi subiecerat plurimas gentes. Sic igitur Deus verus merebatur adorationem, ob suam illam potentiam, ita etiam *Christus propter simile imperium, adorationem meretur*. Quae tamen non eadem, neque aequalis, sed quoddammodo similis est illi, quae Deo debetur.

E nyilatkozatban minden félreértést kizáró határozottsággal van meg, hogy Enyedi szerint Krisztus imádást érdemel. Tehát ő nem a „kell“, hanem a „jogos érdem“ s ennél fogva a „lehetőség“ álláspontján állott. Hogy csakugyan ez volt Enyedi nézete, az még részletesebben kifejtve prédikációiban található meg, melyeknek a sárospataki református főiskola birtokában levő kéziratos kötetét Kanyaró Ferenc ismertette a Keresztény Magvető XXXIII. évfolyamában; a székelykereszturi unitárius főgimnázium könyvtárában levő kötetről pár szóval (de tartalmi ismertetés nélkül) Jakab Elek emlékezett meg ugyancsak a Ker. Magvető XXV. köt. 138. lapján; a kolozsvári unitárius kollégiumi könyvtárban levő kéziratos kötetekről azonban sehol nem találtam bibliografiai ismertetést, miért is azoknak tartalmát jegyzetben adom.*

* A 737. kézirattári szám alatt három kötet van. Az egyik kötetben (737/a), melynek sarkára „G. Eniediny concionum II. triacas“ van felírva s amely az utolsó oldal utolsó sorai szerint „scribebat Joannes Bitay, rector scholae Thoroczki in schola Thoroczkana A 1664.“ 30 prédikáció van 1–30-ig való sorszámozással. A másik kötetben (737/b), melynek szövegkezdő lapján e feljegyzés olvasható: „Secunda triacas concionum George Eniediny 1593 habita Claudiopoli. scripta a Gervasio Lisznyai A. D. 1613 in oppido Toroczko“, a következő prédikációk vannak: 35–37, itt a sorrend megszakad s a 47 után a 41, majd a 43 következik, a 44 hiányzik, 55–57 megvan, 58 hiányzik, 59–61 megvan, vagyis e kötetben a tartalommutató szerinti 32 prédikáció helyett csak 18 prédikáció van. A harmadik kötetben (737/c), melynek sarokcíme: „Concionum IV.“, megvan 37-től 66 sorszámig minden prédikáció a 49 és 60 számuak kivételével, tehát összesen 24 egyházi beszéd. A folytatólagos ötödik kötet a sárospataki református főiskola könyvtárának tulajdona (ismertette Kanyaró fent idézett helyen) s 66 prédikációt tartalmaz a következő rendben: Kezdődik a 89 végével, a 90, 91, 92 és 93 csonkán van meg, 94–116 megvan egészen, 117–121 hiányzik, 122 töredékesen van meg, 123 megvan egészen, 124 hiányos, a könyv tartalomjegyzéke szerint e kötetben megvolt a 125–133 prédikáció is, de ezek most hiányoznak. Nem ismerjük a negyedik kötetet, mely a 67–88 számú beszédeket tartalmazta. Talán ez a kötet van a székelykereszturi könyvtárban?

Erre a kérdésre jelenleg nem áll módomban pontos választ adni. Péter Lajos székelykereszturi tanár kollégám kérésemre átnézte a szóban levő kötetet s azt írja róla, hogy az 420 oldalnyi vaskos kötet (ex libris Joannes Killyéni); benne a beszédek nincsenek folytatólagosan sorszámozva. A 331-ik lapon levő címlap-féle oldalon ez áll: „Sexta Triacas concionum bona memoriae viri Georgy Eniedini. Scriptae per manus Gregory Feyerdj Anno 1619. Die 17 May“. Később meg ez olvasható: „Septima Tricas“. Ezek azt mutatják, hogy

e kötetek Enyedi beszédeinek ötödik és hatodik részei, melyekről eddig nem tudunk. Nem lehetetlen, hogy a kötetnek első fele tényleg a feltételezett negyedik kötet. Mindezeket hitelesen csak a többi kötetekkel való filológiai összehasonlítása után lehet megállapítani. Ide írom még azt is, hogy Péter L. kollégám levele szerint a kötet 243-ik oldalán kezdődő szövegnek címe ez: *Concio opposita concioni Joh. Szilvási apostata*.

Itt említem meg, hogy a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában Enyedi Györgynek még két kéziratot kötetbe van. Egyik a 474 kéziratkönyvtári jegyű, melynek tartalma a következő: a kötet ajánlólevéllel kezdődik, mi 1593 okt. 26-ról van keltezve, Szilvási Jánosnak szól, Enyedinek sajátkezű írása. Utána következik „*concio Georgy Eniedini, opposita Johannis Szilvasy concioni, quam habuit Claudiopoli 17 die octobris Anno 1593*“ (Ez a concio tulajdonképpen válassz Szilvási Jánosnak 1591. mondott s nyomtatásban is megjelent következő munkájára: „*Oratio J. Sz. Praemissa Disputationi Publicae, in Synodo Orthodoxorum Ungarorum Vasarhelyni celebratae A. 1591. Cibinii A. 1591.*“) A rákövetkező cím nélküli dolgozatnak tartalmát egy egykoru írású s a könyvhöz fűzött cédula így jelöli meg: „*Defensio concionis Georgy (Eniedini) adversus Apologiam (Johannis Szilvasy) ... eam editam.*“ E defensióban nagyon sok történeti vonatkozás van. Enyeditől származó aláírása ez: *Claudiopoli 23 february 1594 Georgius Eniedjnus.*“ Ez után egy oldalra terjedő szöveg van ilyen címmel: „*Chirographum Joannis Zilusy, quo se senatui Claudiopolitano obstrinxit.*“ A kötet ezeken kívül négy rendkívül becses kéziratot őrizett meg (másolatban), melyek közül az első három *Palaeologus Jakabé* s a *Palaeologusra* vonatkozó irodalomban eddigéig teljesen ismeretlen. Együttes címlapjuknak szövege ez: „*De providentia, Cont. Cal. Jo. Pal. et quidam ejusdem de peccato originis. Item de matrimonio et de sacramentis, tam examinatio ad scriptum Nicolai Parutae.*“ *Palaeologus* neve e címlapon felismerhető rövidítéssel van meg. Magában a szövegben a címek így következnek: „*De providentia. J. P.*“, „*De Matrimonio Jo. P.*“ (Ennek a kezdősora ez: *Et erunt duo in carne unum. Matth. 19. J. P.*), „*De peccato originis J. P.*“ Ez utóbbi után 7 üres lap következik. Ez után „*An omnes ab uno Adamo descenderint*“ címmel két és félololdalra terjedő írás. Hogy ez volna Paruta írásának examinatioja, azt a szövegből nem lehet eldönteni. (Teljesség kedvéért megemlítem, hogy a *kolozsvári unitárius kollégiumi könyvtárnak 966 sz. kéziratot kötetben Palaeologus Jakabnak 11, emitt pedig 3, összesen 14 munkája van meg, amiről a Palaeologusra vonatkozó szakirodalom nem tud semmit*). A kötetnek utolsó része a következő címlappal kezdődik: „*Responsio ad Michaëlis Chereny de Balasfalva, assertiones scholasticas, de sanctissima et individua trinitate. Anno D. 1593. die novemb. 23.*“ Az írás Enyedinek sajátkezű írása. Utolsó sorai ezek: „*Finis Claudiopoli, absolvi 24. decembr. 93.*“

A másik kéziratot kötetnek kéziratkönyvtári száma: 32. Címlapjának teljes szövege: *Exercitium compendiosum sacrae theologiae, in quo omnes loci controversi tum Veteris, tum Novi Testamenti dilucide explicantur et a Trinitariorum argumentis ac eorum resolutionibus, distinctionibus, instantiis solide viradicantur, et ydem rursus in eosdem retorquentur, ab anonimo quodam divizum in duos libros. Huic accesserunt fragmenta quaedam non minus utilia, quam reliqua. A címlap hátulsó lapján érdekes unitárius anagramma olvasható: DEUS = ez azt jelenti, hogy „*Deus est unus solus*“, ISTEN = ez pedig azt jelenti, hogy „*Isten sehol több egynél nincsen.*“ Az első értekezés, melyet Karácsonyfalvi Balázs másolt le 1653-ban (jun. 8-án fejezte be a kolozsvári kollégiumban), két részre oszlik (1--200 és 201--332) s tartalma szerint rendszeres hittan. Utána következik „*Summa doctrinae Christianae de deo patre, filio ejus Jesu Christo et spiritu sancto*“, melynek leírását az utolsó sorok szerint Karácsonyfalvi Balázs 1653 január 23-án fejezte be a vargási iskolában. A következő értekezésnek címe: „*Balthazar Rákosinus Caspari Boythino rectori scholae Vásárhelyina dignissimo S. P. D.*“ E két oldalra terjedő szövegnek aláírása: „*Datum Radnotini Anno 1621. 3 Martij.*“ Erre következik a „*Defensio argumentorum Balthasaris Rakosini adversus responsionem Casparis Bojtini.*“ Minthogy e*

Enyedi György halála után a Pauli—Enyedi-féle unitárius christológiának Erdélyben Toroczkai Máté volt legkiválóbb képviselője, kinek theologiai munkásságából az volt a legfontosabb, hogy Enyedi György halála után saját alá rendezte annak főművét, az „*Explicationes*”-t, utóbb pedig magyarra fordította azt. Azonban a magyar fordítás („*Az ó és új testamentombeli helyeknek, melyekből az háromságról való tudományt szokták állatni, magyarázattyok.*” Enyedi György, Erdély országában az egy Atya Isten és az ő sz. Fia, az Jézus Krisztus felől, szent Lélek által kiadatott tudományban egyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott. És annak utána Toroczkai Mátétól ugyan azon ecclesiáknak püspökétől magyar nyelvre fordítottatott“) a latin nyelvű eredetinek nem szó szerinti átültetése, mert a magyar szöveg — mint ezt már Jakab Elek és Kanyaró Ferenc észrevették — „az erős kifejezéseket elhagyta vagy sokban enyhítette”. Mindazonáltal a könyv szeleme, a szöveg legnagyobb része, a kardinális tételek megfogalmazása, tehát lényegében véve az egész könyv az Enyedi Györgyé. Toroczkainak saját theologiai felfogását „*Az keresztyéni üdvösséges tudománynak a régi és új testamentom szerént egybesummáltatott értelme az Keresztyének lelki épületekre*” című kátéja mutatja leghitelesebben.¹ A Pauli—Enyedi-

defensio s a rákövetkező értekezés között egy üres oldal maradt, úgy tetszik, hogy a szöveg nem teljes. A következő értekezésnek nincsen címe, de egyébként szövege szó szerint egyezik a 474. kéziratári jegyű kötet „*Defensio concionis Georgij (Eniedini) adversus Apologiam Johannis Szilvasy*” szövegével. Utolsó sorában mint ott, itt is Enyedi aláírása olvasható. Az aláírás után a másoló finom apró betűkkel odairta, hogy „*hoc opusculum G. E. editum contra . . . Szilvasium discipulum suum*”, aki az unitáriusok kolozsvári iskolájában tanult, az unitáriusok pénzsegélyével járt külföldön, aztán hazatérve kálvinista „*et hostis nostrae ecclesiae*” lett. A másoló magát így jelöli meg: „*Ego Basilius Salatki Karácsonyfalvi in schola Vargyasiensi m. p. Anno 1653. die 16 Marty*”. A könyvnek utolsó része: „*Prolegomena elucidationi tractatus theologici a clarissimo viro Geor. Enyedino concinnati praemissa.*” A másoló az utolsó sorokban feljegyezte, hogy e munkát Dálnoki Mihály „*perpetua memoria dignissimus rector scholae maioris Claudiopolitanae*” kezdte lemásolni, de munkáját 1648. április 22-én a halál félbeszakította. „*Scripti in schola Vargyasiensi, Anno 1653 die 26 Marty finivi Basilius S. Karácsonyfalvi*”.

¹ E könyvnek csak az 1632-ből való kiadását ismerjük, melyet Tordai János készített sajátó alá, ő írta alá a dedicatoról levelet is, mellyel e könyvet „*Tolnai János uramnak, az Colosvári respublicanak királybirájának*” ajánlotta, ki a Dunántulról jött Kolozsvárra, unitárius vallású volt és akit Isten „*fiakkal, leányokkal és unokákkal*” (továbbá „*külső és belső sok javaival*”) látogatott meg. Ez epistola dedicatoria után egy reggeli és egy esti könyörgés következik. A tulajdonképeni kátét ezenkívül N. Bükfalvi Imrének „*epigramma ad lectorem*”-je előzi meg, mely után a „*praefatio libelli*” olvasható, majd egy záró epigramma „*A. T. Claud. Thorozk.*” aláírással, végül egy „*szép isteni dicséret*” (Mondjatok dicséretet keresztyének az Ur Istennek . . .). Ezek után következik maga a káté, vagyis „*Az keresztyéni (!) tudománynak rövid som-mában kötött fundamentoma*”.

A káté folytatása (folytatólápos lapszámozással) „*Az Izraelnek egy Istenéről és annak szent Fiáról az Jezus Christusról, és az szent Lélekről való ének, amely a szent írásból egybeszedegtetett Thordai Máthé által.*” Ez

féle antitrinitárius christológiának magyar nyelven e kis könyvecskében találjuk legrövidebb, egyszersmind legszabatosabb megfogalmazását. E könyvecskét jól kiegészíti Toroczkaiknak *Az egy állatban levő három személyekről való tudakozódás* című kézirat munkája, melyet 1913-ban Balassa József budapesti tanár fedezett fel egy budapesti anjquariusboltnak kéziratjai között s e sorok írója ismertetett részletesen az Irodalomtörténet c. folyóiratnak 1913. évi folyamában.¹

Toroczkaik Máté halála után Tordai János (a zsolttárköltő) volt utolsó képviselője Erdélyben az adorans christológiának. Ő azonban már nem tudta a Radeciűs Bálint püspöksége alatt Erdélyben diadalra jutott Socinus Faustus-féle socinianizmussal szemben tovább is régi érvényében tartani a Pauli-Enyedi-féle christológiát úgy, hogy az ekkor kénytelen volt helyét átengedni a socinianizmusnak.

A lengyel unitárius christologia harmadik irányát röviden *a non adoramus-christológiájának* nevezhetjük el. A non adoramus-christologia Erdélyből jutott el a lengyelekhez. Ennél fogva ha a lengyeleknél való kifejlődését megakarjuk érteni, ismernünk kell, hogy Erdélyben hogyan jött létre s innen miképen terjedt tovább. E kérdések közül az egyikkel, azzal, hogy miképen jött létre Erdélyben a non adoramus-christologia, „A

éneknek utolsó sorai ezek: „Az ki lelki örömmel ezeket kiadta, Isten oltalma alá minden dolgát hagyta, Makón szent szeretetnek zálogául hagyta, mert hívek épülését szemével látta“.

Hogy e könyveknek, de főleg a káténak volt-e ennél korábbi kiadása is, azt nem tudom, minthogy belőle csak ez a kiadás ismerős.

¹ Toroczkaik munkájának szokás tartani *Az keresztényi vallásnak rövid tudománya* című 1632-ben megjelent kátét is (*Szabó Károly*: RMK. I. 622. szám), mely a 130-ik oldal bizonyossága szerint a rakovi káténak magyar fordítása. Hogy ez nem Toroczkaiknak a munkája, azt a fentiek alapján most már megértjük. E káté a Socinus Faustus-féle socinianizmusnak magyar nyelvű tolmácsolója volt, míg Toroczkaik a Pauli-Enyedi féle christológiát tartotta saját hitének.

Itt említem meg, hogy 1607-ben Argentus Jánostól az alábbi című könyv jelent meg: „De ensio Societatis Jesu adversus Matthaei Turoscái Arianorum et Michæelis Tasnadij Caluinistarum superintendetium. accusationes. Habite a Joanne Argento ejusdem societatis in Transylvania vice provinciali, apud ipsos Transylvanorum ordines Medgiesini comitiis generalibus congregatos, die 14. septemb. anni 1605. Dum Stephanus Botskai rerum potius societatem publico e Transylvania decreto proscribere adniteretur.“ (V. ö. *Szabó*: R. M. K. II. 328. sz.)

E könyv tehát részben Toroczkaik Máté ellen íródott. Minthogy azonban egyetlen példánya Pannonhalmán van, nem állt módomban tartalmát megismernem.

Ide tartozik továbbá a következő könyv is, mely 1608-ban Bártfán jelent meg: „Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus Serenissimum Dominum, Dominum Stephanum Dei gratia Hungariae et Transylvanicae principem, gentemque Hungaricam in odia et contentum potentissimorum Germaniae principum inducere et adversus eos more iesuitico concitare volentes Arianismi insimulare non sunt veriti.“ E röpiratnak magyar nyelvű kiadása is volt, mint azt *Szabó Károly* i. m. 330. sz.-nál említi.

magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században“ c. 1914-ben megjelent könyvem 50—81 lapjain behatóan foglalkoztam. Vizsgálódásaimat azonban akkor — könyvem céljának megfelelőleg — Dávid Ferenc halálával megszakítottam. Most azonban tovább megyek s összefoglalva, részben kiegészítve említett könyvemnek fejtegetéseit, részletesen tárgyalom a Dávid Ferenc nevéhez fűződő non adoramus-christológiának sorsát Dávid Ferenc halála után is.

Kezdjük az ismeretést Stancaronak bemutatásával, ezzel a tragikus sorsú antitrinitáriussal, kinek élete a legnyugtalanabb volt minden kortársáé között s kit mindannak ellenére, hogy Krisztusnak kizárólag ember voltát egész Európában ő hirdette legelőször, eddigelé nem számítottak az unitárius theologusok közé.¹

Annak a velencei antitrinitárius társaságnak, melyet az inquisitio 1542-ben szétkergetett, egyik tagja, Stancaro Ferenc, orvos és héber nyelv-tanár, Révay Ferencnek ismételt hívására²

¹ Vele magyarul legrészletesebben e sorok írója foglalkozott *Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században* c. tanulmányának (megjelent a Keresztény Magvető 1909. évi folyamában) 185—190 lapjain, hol a rávonatkozó magyar és idegen nyelvű bibliográfia is fel van sorolva.

² A levelek között vannak a *Karácsonyi—Kollányi—Lukcsics* szerkesztésében megjelent: „Egháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából“ c. oklevélgyűjtemény V. kötetének 125—8 lapjain (Bpest, 1912). Az első levelet Révay Ferenc nevében 1549 január 17-én Petrus Paulinus Páduában tanuló diák küldte Páduából tanárjának, Stancaronak, Retiába (Svájc). E latin levélnek magyar fordítása a következő: „Dolgaidról dicső Stancarus, a közelebbi napokban értesültem egyebek mellett nagyságos uramnak leveléből, melyet különösen azon egyéb dolgok miatt, melyek a levélben vannak, hozzád nem küldhetek el: (de belőle) azt, ami rád látszik vonatkozni, meg nem másított szavakkal leírva neked küldöm: — Stancaronak irdd meg, hogy érintkeztem Frater Györgynek itt a királynál levő követivel, közülük az egyik az erdélyi alvajda, kik mindnyájan bizonygatták, hogy Stancaronak, ha Erdélybe jön, lesz helye Erdélyben, mely dologról őt biztosíthatod, küldvén neki úti-költségre öt koronás pénzt. — Ime a nagyságos Urnak izenete. Amit az öt koronás pénzről tennem parancsolsz, nem fogom elmulasztani. Ha már most lett volna, kivel a pénzt hozzád biztosan elküldhettem volna, elküldöttem volna. Ha kedved lesz Erdélybe menni, te magad jöhetnél érte. Az Erdélybe való utazásról neked kell döntened. Ha elhatározásodról értesülnék, neked mint kedves szülőnek, jó tanácsot adnék.“ Hat nappal e levél után (1549 jan. 23-án) Gyalui Torda Zsigmond írt ugyancsak Páduából Stancaronak (amico et fratri): „Neked nem hiányzik a tiszteltreméltó állás Erdélyben, tudjuk nemes Révai Ferenc leveleiből, ki egyszersmind utasítást adott Péternek, hogy neked úti költségül öt koronát adjon. Hiszem, hogy Péter e dologról neked bővebben írt. Miért is, ha határozottál az Erdélybe való utazásról, mint ez célszerű lesz, Isten segédelmével kelj útra De megejtven magaddal minden számítást, vajjon üdvösebbnek tartod-e menni, mint maradni? Az erdélyieknél jó dolgod lesz. Ne félj azoktól, kiknek hatalma benned most nagy félelmet ébreszt. Van tudomásom igen sok nemcsak polgáreberről, de a lovagrendből való fő-nemesről (ex equestri ordine primarios), kik irántad jóindulattal vannak eltelve. És ahogy ami igen érdemes patronusunk, nagyságos Révai úr írta, nem hiányzik részre a biztos állás sem.“

E levelekben sok beces történeti adat van. Mindenekelőtt az, hogy Stancaro — ki Gyalui Torda Zsigmonddal 1549-ben baráti viszonyban élt, — akkor, mikor kaproncai Paulinus Péter, az itt közölt első levélnek írója,

1549 tavaszán Retiaból (Svájc) Kolozsvárra jött, majd innen előbb Brassóba s onnan Nagyszébenbe ment, hogy a szászok részére elemi iskolákat állítson fel, illetőleg az elemi iskolai tanítást megszervezze. Stancaro ez alkalommal kevés időt töltött Erdélyben, mert egy fél év múlva már Krakkóban találjuk. Új állását — a krakkói egyetemen a héber nyelv tanszékét — 1550 tavaszán foglalta el, tehát akkor, amikor éppen Krakkóba érkezett Lismanini is. Egy évi wittenbergi tartózkodás után 1551-ben Socinus Laelius is Krakkóba ment, hol ez időtől kezdve nagyszabású hittani viták folytak. Mig ott volt Socinus Laelius is, ő volt a mozgalom középpontja; miután visszaütazott Wittenbergbe, az addigi szétágazó nézetek szabadjárá bocsáttattak s megindult a pártoskodás a hit dolgaiban. Különösen Stancaro igyekezett élére kerülni az antitrinitarius mozgalmaknak, kit reformeszméi miatt a világi hatóság még Socinus Laeliusnak krakkói tartózkodása idején elfogatott. Azonban Stancaro börtönéből kiszökött s egy antitrinitarius érzelmű főnemesnek, Stadnitzkinek, birtokán, Dubieckóban, telepedett le, hol iskolát nyitott s hatalmas patronusának védelme alatt tanított tovább. Röviddel utóbb Pinczowban találjuk, hol arra birta rá új földesurát, Olesnitzkit, hogy egy 50 pontból álló szabályzat szerint a pinczowi templomnak istentiszteletét reformáltassa meg. E szabályzat, melyet eredeti szövegében nem, csak az egykori Orzechowskinak feljegyzéseiből¹ ismerünk, az első összefoglalása az 1551-beli antitrinitárius újításoknak. Főbb állításai ezek voltak: a mise bálványimádás; az úrvacsora csak emlékeztető jel Jézusnak utolsó vacsorájára; az istentiszteletet mindenütt a hívők anyanyelvén kell tartani; a szentek és mártrok képeit nem kell tisztelni; a régi templomi szokások eltörölendők, püspöki méltóságot csak azok viseljenek, akik a velejáró kötelességeket valóban el is tudják végezni; szükség van külön papnevelő iskolák felállítására, hol tiszta theológiát, szónoklást, nyelveket s logikát tanítsanak; a jócselekedetek véghez viteléhez nincs szükség világi hatósági engedélyre, mert mi Jézus Krisztusra kell, hogy hallgassunk, nem azokra, akik megbotránkoztak rajta; az egyházközség tartson gyakran zsinatot, a pinczowi eklézsia, mely hetenként gyűlésezik, legyen

Páduában tanult, — a páduai egyetemen tanár volt. Ennek évét azonban ma már nem lehet megállapítani. Ez a kaproncai Paulinus Péter később csanádi püspök lett. Gyalui Torda Zsigmond viszont Eperjesen lett tanár. Stancaronak híre általuk elterjedt az országban még Magyarországra jövetele előtt. (Paulinus és Gyalui Torda életéről lásd: *Frankl Vilmos*: Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása. 1538—1555 c. akadémiai értekezését 1873-ból, valamint dr. *Veress Endre*: *Fontes rerum Hungaricarum* I. köt. *Matricula et acta hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. Bpest, 1915. c. műveket.) Nem kevésbé érdekes az is, hogy Stancaronak Páduában Gribaldo Máté is tanártársa volt, ki később szintén antitrinitáriussá lett. (V. ö. *Frankl* i. m. 28 l.)

¹ *Chimera*, Köln, 1563. Részletes ismertetését olvashatni *Geschichte der Reformation in Polen*, 81 s köv. lapjain.

általános mintakép; a papot s a tanítót az állampénztárból kell fizetni; végül: ha a király s a világi hatóság meg akarja akadályozni a protestantizmus terjedését, a népek maguk döntsék el, hogy mi történjék az újításokkal. Ez elvek akkor oly heves ellenzésre találtak, hogy Stancaro 1551 végén kénytelen volt elhagyni Pinczowot. Ekkor a königsbergi egyetemre ment a héber nyelv tanárául. Königsbergben épen akkor folyt a híres Osiander-féle vita. Stancaro május első napjaiban érkezett meg s rögtön beleszólt a vitába, sőt állításainak igazolására még két könyvet is kinyomtatott azon 4 hónap alatt, amennyit e városban töltött. A vita a megváltásról folyt. Osiander, szintén egyetemi tanár, azt állította, hogy Krisztus csak isteni természetnél fogva volt megváltó. Ezzel szemben Stancaro a másik végre helyezkedve azt mondta, hogy Isten Istennél nem lehetván közbenjáró, ennél fogva Krisztus csak emberi természet szerint lehetett üdvözítője az emberiségnek. Minthogy állításának éle ilyen formán főképen a trinitas ellen irányult, nemcsak Osianderrel találta magát szemben, hanem az egyetem többi tanáraival is, miért aug. 23-án az egyetem patronusától — a brandenburgi fejedelemtől — elbocsáttatását kérte s most az Odera-melletti Frankfurtra ment szintén hébernyelv-mesternek. Itt kinyomtatta a fentebb ismertetett pinczowi reformszabályzatot, ami miatt előbb Musculus András tanárral majd a zürichi lelkészekkel került vitába. A vita ezúttal is a trinitas és antitrinitas körül forgott. A brandenburgi fejedelem Melanchtont kérte fel döntésre. Melanchtonnak „Responsio de controversiis Stancari” c. könyve (1553) oly súlyos rosszalást tartalmazott, hogy Stancaronak Frankfurtot is sürgősen el kellett hagynia. Ekkor rövid tartózkodásra Lengyelországba ment, honnan még ez évben (1553) Magyarországra távozott Petrovics Péter munkácsi várapancsnoknak udvarába orvosul, majd követte Petrovicsot a temesi bánságba; honnan a városi tanács meghívására 1554 elején Kolozsvárra jött papnak.¹

Elfoglalván lelkészi állását, csakhamar éles szavakkal kelt ki a római katolikus dogmák és ceremóniák ellen, majd kritika alá vette magát a lutheranizmust is, mondván, hogy az fejlődésében félbenmaradt hit. Végül Krisztusról azt állította, hogy „az emberi nemnek mind megváltója, mind közbenjárója nem mindkét t. i. isteni és emberi, hanem csak emberi természet szerint s ezt Pál apostolnak ezen szavaival bizonyította: egy a közbenjáró Isten és az emberek között, az ember Jézus Krisztus.” E kijelentései miatt nem lehetett maradása Kolozsváron. A felzúdult közvélemény elől ecsedi Báthory Györgynek krasznai várába menekült. A szász lutheránusok az

¹ *Sigler* egykorú Chronologiája nyomán. (Bél: Adparatus ad Histor. Hungariae . . . I. köt. 74 l.) A többi forrást idézi *Jakab É.*: Dávid Ferenc Emléke, Bpest, 1879. 18—19 l. Az évszám az események sorrendjének megfontolása alapján teendő 1554-re.

1554 őszén tartott nagyszebeni zsinaton tiltakoztak háromságtagadó nézetei ellen. Tiltakozásukat Hebler Mátyás szász püspök kihirdetés végett írásban is közölte az Erdélyben levő összes lutheránus egyházközségekkel. Az ugyanezen év nov. 1—5-ig tartott széki zsinaton a Beszterce-vidéki lutheránus papság nyilatkozott ellene. Stancaronak a kolozsvári, illetőleg ezuttal való erdélyi szereplése egész Európa szerte nagy feltűnést és izgalmat keltett. Melanchtonnak *Responsio de controversiis Stancari*¹ c. könyve, valamint a vele egyszerre (1554) megjelent *Confessio Gerana contra Stancarum* volt az ellene kitörő vihar előszele. Utána a Stöckel Lénárt bártfai iskolaigazgatóval folytatott szóbeli vita következett, melyet rövidesen (1555) Mörlin Jakab königsbergi egyetemi tanárnak *Historia Osiandrismi et Stancarismi* c. könyve követett. Magyar részről két munka szólott bele a vitába. Egyik Heltai Gáspárnak 1555-ben Wittenbergben kinyomtatott *Confessio de mediatore generis humani Jesu Christo vero Deo et homino, contractata nomine et voluntate ministrorum ecclesiae in urbe Claudiopoli in Pannonia* c. könyve volt, melyet a lengyelek 1559-ben Pinczowban újra kiadtak. Másik volt Dávid Ferencnek Kolozsváron Heltai Gáspár nyomdájában ugyancsak 1555-ben kiadott *Dialysis scripti Stancari contra primum articulum synodi Szekiensis-e*, mely címéből kitetszőleg felelet kívánt lenni Stancaronak a széki zsinat végzése ellen írott vitáírására. Nem ismerjük Stancaro válaszát e feltűnően nagy arányú támadásra, csak annyit tudunk, hogy másfélév múlva és pedig meghívásra, ismét megjelent Nagyszebenben, de Krisztus ember és nem isten-voltának tanítása miatt annyira összeveszett az előljárósággal, hogy a városból kiutasították. Ekkor újra Kolozsváron próbált szerencsét. Krisztusnak csak ember voltáról való hitét most már az eddiginél rendszeresebben, különösen erkölcsstani vonatkozásaiban részletesen kifejtve kezdte hirdetni. A dolog Kolozsváron nyilvános vitaközlésé fejlődött ki, mely az év utolsó napján (1557. dec. 31.) tartatott meg. A trinitárius felfogást Krisztusnak-kettős természetéről ez alkalommal Dávid Ferenc (ekkor még lutheránus pap) védte s miután Stancaro Dávidnak éles dialektikájával nem tudta felvenni a versenyt, Dávid maradt a győztes. Stancaro a vitát elvesztette, de nem saját igazát, mert úgy látszik, hogy legyőzetése ellenére is tovább gyarapodott híveinek száma. A kolozsvári vita után például Kendi Ferencnek birtokára, majd onnan tovább Marosvásárhelyre távozott. Innen 1558.

¹ Stancaro később s épen e könyvvel kapcsolatban heves vitaközlésbe keveredett Melanchtonnal. E vitára célozva Kálvin a következőket írta Stancaronak: „Hogy miképen jutott neked eszedbe egy ilyen nagy embert meg-támadni, azt könnyű átlátni. A gyermek is látja, hogy te egy ilyen ellenfél által hirnévre akartál szert tenni, mert Melanchtonnal vitázni kétségtelenül meg-tiszteltetésnek kell tartanod. De hát vajjon nem ér-e neked többet az egyház békéje és nyugalma hiú becsvágyadnak ilyen silány kielégítésénél?” (ldézve *Stäbhelin*: Calvin, Elberfeld, 1863, IV. rész, 2-ik fele 48 lapján.)

febr. 5-én levelet küldött Izabella királynéhoz s kérte, hogy rendeljen el nyilvános zsinatot, melyen ő bebizonyíthassa ellenfeleinek tévedését.¹ E zsinatprovokáló levélre „az erdélyi protestáns egyházak“² megbízásából a kolozsvári egyházközség lelkészei védekező iratot (*Apologia*) készítettek s azt szintén Izabella elé terjesztették. Hogy e memorandumozásból tényleg lett-e zsinat vagy nem, azt adatok hiányában ma már nem tudjuk megmondani. Haner György szerint ez Apológiával — melynek szövege azonban ma már nem ismeretes — Stancarot annyira gyűlöletessé tették (*foetere faciebant*), hogy „Erdélyben többé sehol bé nem fogadtatván, kénytelen volt az országot elhagyni s Lengyelországban keresni menedéket.“

Stancarot Lengyelországban hire megelőzte. Annak a szoros összeköttetésnek következtében, ami Izabella királynénak udvara s a lengyelek között volt, a lengyelek nemcsak az erdélyi általános politikai helyzetről voltak kellőképpen tájékozódva, hanem az ott végbemenő hitvitákról is. Az 1558-ban Pincowban tartott zsinaton a trinitarius hitű lengyelek elítélték Stancaronak új tanait, anélkül azonban, hogy ezzel a tanok terjedését meg tudták volna akadályozni. Ez egyfelől azt mutatja, hogy az ellenpártnál nagy izgalmat váltott ki Stancaronak (s társainak) hitfelfogása, másfelől azonban azt is igazolja, hogy személyes híveinek száma sem volt kevés, mert ezek a pinczowi zsinaton eléggé megtudták őt védeni. Bizonyára ez a körülmény indította Stancarot is arra, hogy Erdélyből való távozása után a lengyelek között s épen Pincowban telepedjek le. Letelepedéséről hiteles adatunk van. Ugyanis Statorius Péter, a pinczowi iskola igazgatója, 1559. aug. 20-án a következőket írta Kálvinnak: „Két hónappal ezelőtt (— tehát 1559. júniusának elején —) egy Stancaro nevű felette izgága ember jött Erdélyből Pincowba és egyházainkban szörnyű szakadást idézett elő az által, hogy változtatott név alatt Nestoriusnak kár-

¹ Levelében, melyet *Jakab Elek* is ismertetett „Dávid Ferenc Emléke“ 37—38 lapján (a forrásokkal együtt), Stancaro „Heblert, Dávidot és Heltait a reformáció ellenségeinek mondja s olyanokul mutatja be, mint akik Jézus Krisztusnak, Isten fiának az Atyával és a Szent Lélekkel együtt hadat izentek; kik az igaz tudománynak megrontói, hamis próféták, örült ábrándozók. Egyben kérte a királynőt s az ország rendeit, hogy amaz átkozottakat követőikkel együtt fegyver tekintélyével is kényszerítsék zsinat elé állani, hogy eretnekségek bebizonyíttatván, jogszerű büntetésüket elvegyék akár az isteni jog értelmében, mely az eretnekeket javaikkal együtt megégettetni parancsolja; akár egyházilag, mely azt rendeli, hogy azok személyei a tűznek, javaik a fiskusnak adassanak; sőt ezt követeli a polgári jog is.“

E levél érdekesen (— s tegyük hozzá: szomorúan) mutatja saját igazságuk fanatikusainak türelmetlenségét más felfogásuakkal szemben. A máglyatüze vagy a börtön halálcellája a XVI. században az igazságnak legszörnyűbb argumentuma volt.

² *Haner György* a *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum* (Francofurti et Lipsiae, 1694) 245 lapján ezt így határozza meg: „jussu et voluntate omnium in Ecclesiis Transylvanicis recte secundum Dei verbum docentium per ministros ecclesiae Claudiopolitanae.“

hozatos eretnekségeit felélesztette. A betegeskedő Lasco, Lismanini és a (kálvinista) lelkészek s a világiak jobb része ellene szegült; mégis erőszakoskodásaival kivitte, hogy hitvallását nyilvánosan vitathassa.¹ E levélre Kálvin először levéllel válaszolt, minek szövegét ma ugyan nem ismerjük, de azon levelekből, melyeket ugyanakkor egyrészt Radziwillow herceghez, másrészt a wilnai kerület előjáróságához Blandrata ellen írt, a Stancaro elleni levélnek tartalmát is sejthetjük. Blandrata ugyanis ekkor bizalmas barátságban élt Stancaroval s mindketten első terjesztői voltak az antitrinitárius tanoknak Lengyelországban. Kálvin ugyanegyidőben küzdött ellenük. Érdekes, hogy kettőjük közül Blandratát tartotta veszedelmesebbnek; Stancaróról úgy vélekedett, hogy „ő még hasznos tagja tudna lenni az egyháznak, ha hiúságból nem ragadtatná el magát mindenféle káros gondolatokra.” E „káros gondolatok” azonban akkor már széles körben elterjedtek, s hogy milyen irányúak voltak, azt az 1559. év végén tartott egyik lengyel zsinat mutatja, melyen Chelmicki Remigius lengyel antitrinitarius pap nemcsak Krisztus istenségét tagadta, de Stancaro szellemében az ellen is tiltakozott, hogy a szentlélek Isten volna, kit imádni tartoznánk. Stancaro tanainak e gyors sikere ellen Kálvin most már egész könyvvel szállott sikra. Miután az 1560. wilnai zsinaton Stancaro Blandratával együtt megismételte eddigi hitelveit, Kálvin *Adalék Stancaro tévedésének megcáfolásához Krisztusnak közvetítői szerepét illetőleg* címen könyvet bocsátott ki. Tulajdonképen még e könyvnek Lengyelországba érkezése előtt (1559. év végén) a lengyel kálvinisták Pinczowban újra lenyomtatták Heltai Gáspárnak első ízben 1555-ben Wittenbergben megjelent *Confessio de mediatore generis humani Jesu Christo c. munkáját*. E támadásokat 1560-ban Statorius Péter folytatta, ki ugyancsak Pinczowban adta ki *Brevis Apologia Petri Statorii Galli ad diluendas Stancari cuiusdam calumnias, quibus ipsum privatim Statorium, publice autem universam Christi ecclesiam recte de mediatore I. C. sentientem, obruere conatus est* című könyvét. Az 1560-iki évben nem volt hiány védő iratokban sem. Modrevius A. F. 1560. áprilisében a volodislviai zsinathoz, júniusban pedig Ossolinus Hieronimushoz írt terjedelmes védőleveleket Stancaro mellett, melyeket megtoldva az 1561. szeptember 15-én Stadnicius Stanislávhoz küldött levéllel, 1562-ben *de mediatore libri tres* címen kinyomtatott. 1560. december 10-én Stadnicius Stanisláv lengyel nemes írt Stancaro érdekében leveleket Kálvinhoz, Bullin-

¹ Kálvinnak levelezését a lengyelekkel magyar nyelven pontos bibliografiai idézéssel először Róth György ismertette *Bullinger Henrik és a magyar reformáció* című becses dolgozatában. (Irodalomtörténeti Közlemények, VI. évf. Bpest. 1896) Én e tanulmány alapján idézek e tárgyról, miután Kálvin összes műveinek áttanulmányozása alkalmával Kálvinnak a lengyel antitrinitáriusokkal folytatott levelezéséről való jegyzeteimet ennek a tanulmánynak keretében nem tudtam feldolgozni. Ez önálló tanulmánynak lehet majd tárgya.

gerhez, Martyr Péterhez, Musculus Adráshoz és a lausanneiakhoz. A Kálvinhoz küldött levélben — (Ráth György regestája szerint) — előrebocsátja, hogy mióta a most törvényhatósága alatt időző Stancaro egyházaikat az evangéliom szerint megreformálta, igaz keresztény hittel egyértelmű módon imádták az Istent. Stancaronak távolléte alatt azonban néhányan papjaik közül a háromságról és az üdvözítőről való tanát megdönteni és megrontani törekedtek; midőn pedig Stancaro visszatérése után a régi közönséges hit visszaállításán buzgólkodott, ellene erősen kikeltek és az egyházakból kiűzték, amely szakadás a pápistáknak nem csekély örömeire szolgált. Most tehát a levél írója (Stadnicius Stanislav) több derék és jámbor társával a békét és az egyetértést helyreállítani törekszik. E célból, miután azoknak iratai, kikhez levelét címezi, náluk nagy tekintélynek örvendenek, munkáik tartalmából kívánja kimutatni, hogy nemcsak a régiek, hanem ők is a trinitarismusról ugyanazt tanítják, mint Stancaro. Mindazonáltal ellenfeleik előhozakodtak a hévét hittudósok nevei alatt nyomtatott némely munkákkal, Melanchton egy könyvével és Heltai Gáspár *Confessio*-jával, melyek az ellenkezőt igazolják. Ezeknek az iratoknak Satorius és társai¹ semmi hitelt nem adhatnak, mert homlokegyenest ellentétben állanak szerzőiknek általuk ismert egyéb munkáival. Ennek bővebb fejtegetése után a levél írója kér a fennforgó kérdésekre nézve világos és határozott ítéletet. Tulterjedne e tanulmány keretein, ha egyenként akarnám ismertetni azon leveleket, melyekben a lengyelek vádolták vagy védték Stancarot. Bullinger 1561. febr. 9-én azt írta Blaurnek, hogy „a lengyel testvérek nekik szerfelett terhükre vannak, a kákán is csomót keresnek s oly mindenféle kérdéseket tesznek, hogy azok gyakran meg sem oldhatók. Ő már teljesen belefáradt a válaszadásba és Kálvin is, mint hallja, már már el van határozva, hogy nekik mit sem fog többé felelni.” Pedig a Stancaro tanai körüli vita, mely — mint említettük — akkor már Blandratát is ép oly mértékben érintette, még teljes erejében volt s a lecsendesülésig sok időnek kellett eltelnie. 1561. szept. 10-én Lismanini Ferenc írt terjedelmes vádoló levelet ellene Karninscius Ivan Stanislavhoz. Argumentumentumait 1563-ban *Brevis explicatio doctrinae de sanctissima Trinitate, quam Stancaro et aliis quibusdam opposuit, praemissa ad regem Sigismundum Augustum epistola apologetica* címen újra megfogalmazta s 1565-ben könyvalakban is nyilvánosságra bocsátotta.

¹ Érdekes bizonyosága e levél annak, hogy a felfogások közötti különbségek akkoriban nem voltak mindig elvi jelentőségűek s sokszor összezavartak. Így pl. ugyanaz a Satorius, aki *Brevis Apológiát* írt Stancaro ellen, ugyanakkor nem fogadta el Melanchtonnak és Heltainak argumentálásait.

1561-ben némileg megváltozott az addigi helyzet. Eddigél Stancaro volt a támadások középpontja; ez időtől kezdve Blandrata lépett előtérbe. Kálvin hamar észrevette e változást s roppant haraggal rontott Blandratának. Egyik életrajzírója, Stähelin, részletesen ismerteti Kálvinnak Lengyelországba Blandrata ellen írott leveleit. Emelkedett tárgyi vita s maró gúny váltakoznak e levelekben. Olvastukkor még ma is kiérezhető írójuknak gyűlölete. Azonban mindez már nem tudott változtatni az eseményeken. A zsinatok egymást érték, évenként 3—4 is tartatott s az antitrinitáriusok ügye biztosan haladt előre. Közben folyt a végnélküli levélküldözgetés, minek egy részét Ráth György ismertette idézett becses dolgozatában. Nem hiányoztak a vitairatok sem. Bullingernek veje, Simler Jósias 1563-ban *Responsio ad maledicum F. Stancari librum adversus ecclesiae Tigurini ministros de trinitate et mediatore J. Ch.* címmel válaszolt Stancaronak egy munkájára. Hosius bibornok és ermelandi püspök 1564-ben *Judicium de censura ministrorum Tigurinorum et Heidelbergensium de dogmate contra adorandam trinitatem in Polonia sparso* címen támadta a zürichi lelkészeket, kiknek túlhajtott szabad gondolkozásából fejlődött ki szerinte a Lengyelországban elterjedt arianizmus. 1568-ban Simler újabb könyvet bocsátott ki *De aeterno dei filio domino et servatore nostro Jesu Christo et de spiritu sancto, adversus veteres et novos antitrinitarios, id est Arianos, Tritheitos, Samosatianos et Pneumatomachos, libri quatuor* címen, mely, mint a Ráth György id. tanulmányában olvasható részletes ismertetésből látszik, rendkívül becses történelmi adatokat is tartalmazott. E könyvvel jórészt lezárult a Stancaro elleni harc. Ettől kezdve nem igen találkozunk nevével az emlékek között. Helyét az antitrinitarizmus történetében új emberek foglalják el, szerepét mások veszik át s folytatják tovább. 1574-ben bekövetkezett haláláig Stancaro már csak csendes szemlélője az egykor körülötte zajlott eseményeknek.

Ha már most azt kérdezzük, hogy tulajdonképen mi volt az igazi oka a Stancaro körül végbement szokatlanul heves és nagyarányú harcnak, akkor Stancaronak christológiájára kell utalnunk. Erről eddig szándékosan nem szólottam, mert előbb e nagy harcnak külső körülményeit akartam vázolni. E külső körülmények egy dolgot minden kétséget kizárólag igazolnak s ez az, hogy Stancaro azon antitrinitáriusok közé tartozik, kik háromságellenes hittételeikkel nemcsak Erdélyt, hanem Olaszországot, Svájcot, Németországot, Lengyelországot s mint alább látni fogjuk, Ochino útján Angliát is a legelsőök között megismertették. E körülményt tudnunk kell, mert csak ennek ismerése alapján tudjuk Stancaronak kortörténelmi jelentőségét helyesen megállapítani. Ő azon hittételeket, melyek szabatosabb alakjukban a későbbi unitarizmusnak alapvető tételeivé váltak, jóval Dávid Ferencnek unitárius hitre térése előtt hirdette Euró-

pában. Annak megértéséhez tehát, hogy a tiszta unitárius tanok Dávid Ferenc felléptekor Európa-szerte miért találtak oly gyors elfogadásra, épen Stancaronak az élete adja meg a magyarázatot. Dávid Ferencnek unitárius hite nem találta váratlanul Európát, mert a közönséget azokra Stancaro már alaposan előkészítette. Ezért kellett életrajzával az unitárius hittan történetében ilyen részletesen foglalkoznom.

Stancaronak theológiájáról két igen becses tanulmány készült. Egyik ma már nehezen hozzáférhető. Ez az ellenreformáció kora legkiválóbb róm. kath. theologusának, Bellarmin Robertnek „Refutatur error Stancari de Mediatore“ c. dolgozata a *De contraversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* című, 1605-ben Ingolstadiumban megjelent gyűjteményes munkának I. kötetében. E mű megvan a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában. Másik Heberlenek „Aus dem Leben von G. Blandrata. Zur Geschichte des Antitrinitarismus im 16. Jahrhundert“ című tanulmánya, mely a Tübinger Zeitschrift für Theologie 1840. évi folyamának 4-ik füzetében jelent meg. Ha e tanulmányokból, valamint magának Stancaronak ma már valódi könyvészeti ritkaság számba menő kevés még el nem veszett műveiből összeállítjuk hitfelfogását, illetőleg hitfelfogásából is azt, ami ránézve kortörténeti szempontból speciálisan jellemző, akkor a következő eredményt kapjuk:

Stancaro mindenekelőtt tagadta a trinitást. Tagadása a legszorosabban hozzákapcsolódott Nestorius konstantinápolyi patriárkának nézetéhez, ki Kr. u. 428-ban azt állította, hogy tévedés Krisztusnak kettős lényegéről beszélni, mert vagy asszonytól (Máriától) született s akkor ha született, meg is kellett halnia, már pedig Istenről nem mondhatjuk, hogy született mint ember, élt mint ember, meghalt mint ember és mégis nem ember volt, hanem Isten. Az ilyen okoskodás ellenkeznek a józan ésszel. Vagy pedig azt kell mondanunk, hogy Isten volt. Minthogy azonban tudjuk azt, hogy Jézus ember volt, ki Máriától született; másfelől — mondja Nestorius — bizonyos az is, hogy a szentírás Krisztust logosnak nevezi, akiről azonban sehol sem állítja, hogy mint logos szintén Máriától született; vagyis tehát ha tudjuk, hogy Jézus ember volt, Krisztus pedig Isten s nekünk ezt az emberi és isteni lényegét egymással valahogyan összehangzásba kell hoznunk, — akkor ezt Nestorius szerint másként nem tehetjük, mint ha a Jézusban és a Krisztusban levő két különböző lényegét, mint *erkölcsi ideált* egy személlyé kapcsoljuk össze. Ez esetben azt kell mondanunk, hogy Jézus ember volt ugyan, de azon erkölcsi tökéletessége által, melyet jellemének fenkölt tisztasága s akaratának szabadsága által ért el, minden földi halandónál jobban megközelítette az isteni tökéletességet. Ezért ő a legtökéletesebb ember, kit, mint követendő példányképünket, tisztelni tartozunk. Nestoriusnak e felfogása azon történeti alap, melyre később az unitárius erkölcs-

tannak egész rendszere felépült.¹ Ezt átvette tőle Stancaro is. Stancaro azonban ezt az ethikai alapfelfogást theologiai megfontolással egészítette ki. Tulajdonképen ebben a *theologiai kibővítésben* áll az ő unitárius hittantörténeti jelentősége.

A christológiának theologiai sarkpontja a megváltás ténye. Ezen fordul meg az, hogy ki volt és mit csinált Krisztus és a tetteiért mivel tartozunk neki. Trinitarius theologiai felfogás szerint Krisztus volt a közbenjáró Isten és az emberek között. Stancaro ezt tagadta, mert — úgymond — hogyan lehet ugyanazon lényegű Isten (t. i. Krisztus) közbenjáró ugyanazon lényegű Istennél (t. i. az Atyánál). Hiszen ez esetben, ha t. i. ugyanazon isteni lényeg van az Atyában is, a Fiuban is, akkor Krisztus lényegileg önmagánál volt közbenjáró, miután *ugyanegy lényegű két lényeg* nem lehetséges. Ha pedig azt tesszük fel, hogy Krisztus nem volt ember, hanem kizárólag Isten, akkor úgy áll a dolog, hogy ez esetben nemcsak Krisztus volt közbenjáró, hanem az egész szentháromság, mivel a trinitáriusok azt tanítják, hogy a trinitas ugyanazon egy lényegnek háromféle megnyilatkozása. Ebből az következik, hogy mindenik megnyilatkozási formában mindig ugyanazon egy lényeg lévén, tulajdonképen nincs is kinél járni közbe, mert ilyenformán végeredményében az egész isteni lényeg közbenjáró. Ha viszont Krisztus lényeg szerint ember volt, akkor meg annál kevésbé lehetett közbenjárónk, mert mint ember érdekelt (bűnös) fél volt, akit ép úgy ki kellett békíteni Istennel, mint minden más embert. Ennélfogva nem marad egyéb hátra, mint azt állítani, hogy Krisztus lényege szerint ember volt, aki a szentlélek hatására *auctoritative* lett *mediatrix*-a az emberiségnek, azaz életével példát adott az emberileg elérhető tökéletes életre, mely önmagában rejti az isteni kiengesztelődést.

Stancaronak e felfogása alapján véve támadja meg a megváltásnak trinitarius felfogását. Sajnos, nem maradtak ránk Stancaronak összes művei, hogy azokból részletesen megláthatnók, miképen próbálta helyettesíteni a megváltásnak trinitarius magyarázatát a maga eredeti unitárius hitével. Valószínű, hogy itt nem is ment túl Nestorius felfogásán, minek következtében unitárius christológiája nem is alakult ki teljes rendszerré. A lényeges azonban nem is az, hogy kész rendszere volt-e Stancaronak, avagy nem; hanem az, hogy Nestorius elméletébe való szerves bekapcsolódással először Stancaro vonta kétségbe a megváltás fogalmának trinitarius theologiai magyarázatát. Ez által tulajdonképen magát a trinitást tette bírálat tár-

¹ E tanulmány folyamán ugyan több helyen részletesen utalok a speciális unitárius erkölcsstanra, amely lényegében különbözik a trinitarius erkölcsstan rendszerétől; azonban e rendkívül fontos tárgyat *Unitárius erkölcsstan* c. tanulmányomban szándékozom rendszeres részletességgel kifejteni, mihez jelen *Unitárius hittantörténeti* dolgozatom épen úgy előtanulmány, mint a jelenleg kidolgozás alatt levő *Az unitárius hit rendszere* című munkám.

gyává. A trinitásnak Stancaronál található kritikája azonban nem szorítkozott pusztán a tritheismusnak, vagyis a háromság számszerűségének numerikus bírálatára, miként a korabeli anti-trinitarizmus általában, — — hanem egészen a dolognak valódi lényegéig bocsátkozott le akkor, amikor a háromság problémáját a megváltással kapcsolta össze.

Íme Stancaronak jelentősége s helye az unitárius hittan történetében.

Dr. Borbély István.

A PAPVÁLASZTÁS ÉS AZ EGYHÁZKÖZSÉG ÜGYEINEK INTÉZÉSE AZ AMERIKAI UNITÁRIUSOKNÁL.*

I. A lelkész meghívásának és felavatásának módja.

1. *A meghívás.* Mikor egy új egyházközség odáig haladt, hogy lelkészt tud állítani, vagy pedig valamely egyházközségben a lelkészi állás megüresedik, a szokás az, hogy a Kebli Tanács egy bizottságot nevez ki, mely kezébe veszi a szószéki teendők ellátásának, valamint jelölt, vagy jelöltek ajánlásának ügyét, ami aztán az egyházközség egy későbbi gyűlésén tétetik tanácskozás tárgyává.

2. Egyházközségek tapasztalatai bizonyították helyesnek azt a gyakorlatot, hogy a legrövidebb idő alatt, az Amerikai Unitárius Társulat apostoltitkárának (Field Secretary), a Vidék; Konferencia (Local Conference) titkárának s az egyház valamely hivatott vezetőjének tanácsát meghallgatva, a több oldalról ajánlottak nevei közül a kívánatos jelölteknek egy rövid névsorát (nem több, mint négy név) gondosan megállapítják, az így kiválasztottak közül mindeniknek legalább kétszer alkalmat adnak arra, hogy a gyülekezet meghallgathassa; azután a bizottság, ha csak lehetséges, egyetlen jelöltben megegyezik s annak nevét gyűlés elé terjeszti. Mielőtt más név szóba is jöhetne, ezt az előterjesztést letárgyalják. Ez alkalommal minden az ügyhöz nem méltó vitakozás kerülendő. Egy egyházközség se bocsásson szószékére egyetlen istentisztelet elvégzésére se olyan jelöltet, akinek jó lelkészi munkájáról nincsenek világos, hiteles és újabb keletű bizonyítványai. Az egyházi tisztviselőknek és bizottságoknak kötelessége, hogy a szószéket megőrizzék papi kalandoroktól. E mély jelentőséggel való gondatlan élés gyakran veszedelmes eredménnyel járt.

* Harmadik és utolsó közlemény az Amerikai Unitárius Társulat kiadásában megjelent Handbook for Unitarian Congregational Churches című könyvből. A másik két közlemény e folyóirat 1923. évi folyamában jelent meg. Fordító.